

УДК 94 (477.8)

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧОРНОСОТЕНЦІВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**Олександр Буравський¹, Ярослав Цецик²**

¹ Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
e-mail: buravskij@i.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1847-4605>

² Національний університет водного господарства та природокористування
Україна, 33018, м. Рівне, вул. Вербицького, 18
e-mail: slavatssetsik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

У статті на основі архівних джерел і чорносотенної преси з'ясовано роль Союзу руського народу у суспільно-політичному житті Волині на початку ХХ ст. Проаналізовано вплив цієї інституції на перебіг і результати виборів до III та IV Дум у Волинській губернії, її антиєврейську діяльність.

Ключові слова: Волинь, суспільно-політичне життя, чорносотенці, Державна Дума, євреї

Питання політичної історії українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст. досліджено у працях українських і зарубіжних істориків. Однак проблема суспільно-політичного розвитку на Волині розглянута ще недостатньо. Окремі питання досліджуваної теми присутні у працях А.Я. Авреха [1; 2] та Ю.В. Хитровської [17].

Метою статті є вивчення особливостей проведення виборів до III та IV Дум та антиєврейської діяльності Союзу руського народу (СРН) на Волині на початку ХХ ст.

Після розпуску II Державної Думи імператором Миколою II 3 червня 1907 р. було видано указ про проведення виборів до III Державної Думи. Влітку 1907 р. у Волинській губернії, як і в усіх інших губерніях тогочасної Російської імперії, розпочалося формування списків виборщиків. Нове виборче законодавство значною мірою обмежило участь у виборах незаможних верств населення. Органи влади робили усе можливе, щоб до складу новообраної Думи потрапила проурядова більшість.

13 депутатів Державної Думи від Волині мали обирати на губернському з'їзді 158 виборщиків, які розподілилися наступним чином: 83 представляли землевласників-поміщиків, 42 представники селян, яких спочатку обрали на волосних сходах, а потім на повітових з'їздах уповноважених від волостей, 17 обиралися на 1-му з'їзді міських виборщиків, 14 представляли уповноважених 2-го з'їзду міських виборщиків і 2 репрезентували робітничий клас губернії [14, с. 5]. Аналогічне представництво від різних станів, що проживали у

губернії було збережено і під час виборів до наступної IV Думи.

31 липня 1907 р. у «Волинських губернських відомостях» було опубліковано списки осіб, які мали право брати участь у виборах виборщиків на губернський з'їзд у Житомирі. Як свідчить аналіз виборчих списків осіб, майновий ценз яких дозволяв вибирати напряму уповноважених на губернські збори у Житомирі, в них було набагато більше євреїв ніж українців і росіян [4, с. 1-4], аналогічні тенденції спостерігалися і в інших містах регіону. Це було зумовлено тією обставиною, що у містах і містечках Волинської губернії основну масу населення становили саме євреї, а більшість заможних городян належала саме до цієї етнічної групи. Враховуючи наявність смуги «осілости» євреїв, яка була штучно створена урядами у Російській імперії, євреї на початку ХХ ст. становили другу за чисельністю етнічну групу населення Волинської губернії, а у містах – більшість. Проведення двох з'їздів серед міського населення мало нівелювати перевагу євреїв серед міських жителів та обмежити кількість їх представників на губернському з'їзді виборщиків, що було регламентовано законодавством про вибори до Думи.

Яскраво виражена дискримінація виборчих прав євреїв пояснюється тим, що у період третьочервневої монархії у Російській імперії спостерігалася посилення антисемітських настроїв з боку уряду, чорносотенних організацій та октябристів. Особливо помітно це стало під час роботи III Державної Думи [1, с. 37].

Таким чином, обмеження кількості євреїв,

які мали право обирати депутатів Думи на губернському з'їзді, що відображено у тогочасному виборчому законодавстві, було продиктоване бажанням уряду не допустити їх до активної участі в її роботі, а враховуючи той фактор, що на губернських зборах у Житомирі обирати депутатів Думи мали 158 виборщиків, серед яких більшість становили поміщики-землевласники, то шансів бути обраними депутатами Думи представникам євреїв практично не було.

Незважаючи на те, що списки осіб були опубліковані, через деякий час у них відбулися певні зміни. Так, у Володимир-Волинському повіті згідно подання міської Управи від 1 вересня 1907 р. за № 2336 запропоновано вилучити з числа виборщиків 6 осіб, які обіймали «політичні посади». Рішенням повітової комісії 3-го скликання по виборах до Державної Думи їх було виключено зі списків виборщиків [6, арк. 7-8зв.]. Така позиція повітової комісії по виборах до Державної Думи була продиктована тим, що згідно Положення про вибори, участі у них не мали права брати особи, які займали політичні посади, всі хто навчався, перебував на дійсній військовій службі [13, с. 317].

В іншому документі датованому 1907 р. за підписом волинського віце-губернатора наголошено, що у списках землевласників Володимир-Волинського повіту опублікованих 17 липня 1907 р. у «Волинських губернських відомостях» під № 12 і № 13 значилися Павло і Віктор Гутовські внесені до списку по довіреності їх батька, тобто по одному ж і тому виборчому цензу. Враховуючи вимогу ст. 12 «Положення про вибори до Державної Думи» від 3 червня 1907 р. «ніхто не може мати на виборах більше одного голосу». У зв'язку з цим В. Гутовський на «з'їзді землевласників повіту може мати лише один голос. Тому внесення до виборчих списків двох синів Гутовського є незаконним». Відповідно до ст. 24 Положення про вибори було запропоновано вилучити одного з синів Гутовського зі списку виборщиків, а про прийняті постанову повідомити губернатора [7, арк. 1-1зв.].

Волинську губернію у III Думі представляло 13 депутатів, які були обрані на губернському з'їзді восени 1907 р. Депутати, які у ній представляли Волинську губернію – росіяни та українці співпрацювали з правими та прогресистами, деякі з них були активними членами СРН.

Наприкінці її каденції депутати-селяни від Волинської губернії дещо відійшли від правих, що було зумовлено такою обставиною: «се-

лянські інтереси не були взяті ними до уваги» й права більшість у Думі не підтримала низки законопроектів, які стосувалися селян, але й надалі селяни-депутати від Волині продовжували співпрацювати з правими [3, с. 6].

Така позиція депутатів-селян була зумовлена тим, що вони співпрацювали з СРН, на Волині ця політична сила у той час була найвпливовішою.

Головну роль у зміцненні позицій СРН на території Волинської губернії на початку XX ст. відіграло православне духовенство, яке робило усе можливе, щоб залучати до цієї монархічної організації селян. Охоплюючи своїм впливом усі населені пункти, духовенство вдало проводило чорносотенну агітацію. Так, голова Почаївського СРН архимандрит Віталій вважав недостатніми щоденні прийоми селян у Почаївській Лаврі, тому «здійснював по єпархії хресні ходи на 100 верств і більше, повчаючи народ по містах та селах» [17, с. 338].

Результати такої діяльності не забарилися. У Волинській губернії станом на кінець 1907 р. нараховувалося 434 відділи та 634 підвідділи СРН загальною чисельністю 105 тис. осіб [17, с. 336]. Загалом у Російській імперії до складу цієї монархічної організації належало 356 758 осіб [2, с. 226].

Таким чином, завдяки діяльності Почаївського відділення СРН, який користувався підтримкою серед священників та органів влади поєднаною з антикатолицькою, антиєврейською, антипротестантською й антинімецькою пропагандою та створення іміджу захисників інтересів селян абсолютна більшість з яких були неписьменними, інтереси та права яких згідно пропаганди волинських ідеологів цього політичного угруповання постійно порушували поляки-католики, євреї, німецькі колоністи-протестанти, було створено умови для її перетворення у найвпливовішу політичну силу краю.

У 1912 р. закінчувався термін каденції III Думи, яка на відміну від двох попередніх, функціонувала 5 років. На осінь було призначено вибори до IV Державної Думи.

Важливу роль у виборах депутатів на Волині відіграло православне духовенство. Під час виборчої кампанії свої кандидатури висували не лише священники, а й пересічне чернецтво. У списках осіб, що мали право брати участь у виборах по другому з'їзду міських виборщиків у Дубенському повіті нараховувалось 15 ченців Дубенського та Дерманського монастирів [17, с. 356]. Аналогічні процеси відбувалися у всіх повітах Волинської губернії.

Згідно законодавства у всіх повітах губернії

було обрано 158 виборщиків. 18 жовтня 1912 р. у Житомирі було проведено спільний з'їзд виборщиків від землевласників, селян і жителів міст для вибору депутатів до IV Державної Думи від Волинської губернії, на який прибуло 157 виборщиків. Першим було обрано представника від селян В.І. Самчука з Острозького повіту, другим – представника правих, поміщика Г.Є. Рейна. Третім балотувалися представники жителів міст. На депутатський мандат претендували А.Г. Позняков з Житомира і судовий пристав із м. Рівне П.А. Ярмолевич, який представляв праві сили та здобув перемогу, за нього проголосувало 94 виборщики. Після поразки А.Г. Познякова поляки та євреї у кількості 49 осіб залишили вибори, за винятком житомирського міського голови І.О. Доманевського. Після короткої перерви, 108 виборщиків продовжили обирати депутатів Думи. Депутатом було обрано й чорносотенного єпископа кременецького Никона. Всі депутати Думи від Волинської губернії належали до правих політичних сил [5, с. 12-14].

Серед новообраних депутатів були селяни, які підтримували ідеологію СРН. Жодного поляка або єврея стараннями чорносотенців до складу IV Думи на Волині у 1912 р. обрано не було, що, у свою чергу, посилювало міжетнічне протистояння в краї.

На початку ХХ ст. у губерніях Правобережної України спостерігалось загострення міжнаціональних і міжконфесійних взаємовідносин. Це підсилювалося ще й тією обставиною, що у низці губерній існувала штучно створена російськими імперськими урядами «смуга осілості» для євреїв, у межах якої вони мали змогу відносно вільно селитися. Територія Волинської губернії входила до цієї смуги. Органи адміністративної влади, проводячи внутрішню політику, упереджено ставилися до представників тих етнічних груп краю, які належали до інших релігійних конфесій і зберігали свою національну самоідентичність.

Ці процеси посилилися після Маніфесту імператора Миколи II від 17 жовтня 1905 р. В імперії розпочали свою діяльність політичні угруповання. Одним із них був Союз руського народу. Серед ключових постулатів цього політичного угруповання була беззастережна підтримка російської монархічної ідеології, возвеличення російської нації, Православної церкви з одночасною дискримінацією представників інших етнічних груп, яких вони називали «інородцями».

Центром пропаганди ідеології чорносотенців на Волині стала Почаївська Лавра, у друка-

рні якої було надруковано величезну кількість видань чорносотенців. А пресовий орган Почаївської Лаври – «Почаївський листок» став рушійним СРН у краї.

Юдофобська, антипольська й антинімецька пропаганда, розгорнута чорносотенцями, ще більше загострювала і так складні міжетнічні та міжконфесійні взаємовідносини на Волині. Євреї склали другу за чисельністю етнічну групу тогочасного населення Волинської губернії, поляки – третю. Поляки становили більшість великих землевласників, які відігравали важливу роль у розвитку економічного потенціалу регіону.

Проводячи відверту русифікаторську політику, чорносотенці на сторінках своїх видань звинувачували євреїв у всіх негараздах, що існували в імперії. В одній із статей, опублікованій у «Почаївському листку», читачів інформували, що у книзі «Таємниця крові в євреїв» куратор Туркестанського краю, колишній професор богослов'я римо-католицької духовної академії у Петербурзі І.Є. Пранайтис обґрунтував концепцію, що у євреїв «існує так звана догма крові»; що всі без винятку рабинські школи, незважаючи на їхні розбіжності з різноманітних релігійних питань, об'єднані ненавистю до неєвреїв, які, відповідно до талмуду, вважалися «не людьми, а тваринами в образі людини»; що почуття «злоби й ненависті євреїв», з точки зору їхнього «релігійного закону», до представників інших конфесій досягло «найбільшої гостроти по відношенню до християн». Вбивство неєврея, згідно з твердженням автора статті, мало важливе значення «жертвовного акту» й було одним із найважливіших обрядів «єврейського релігійного культу». А вживання іудеями християнської крові становило велику таємницю, яка була відома не всім, а лише «рабинам, книжникам, фарисеям». Цю таємницю передавав батько словесно «під велику клятву» одному з своїх синів [18, с. 7-8].

В іншій статті щодо вживання іудеями крові християн відзначалося, що згідно з «фантастичними забобонами, євреї схильні вживати християнську кров», причому не лише при виконанні своїх релігійних обрядів. Відповідно до тверджень автора статті, вони використовували кров християн з лікувальною метою при різноманітних захворюваннях, а також для надання більшої врочистості своєму «релігійному святу «Пурім», додавали кров у солодоші [12, с. 2].

Чорносотенці звинувачували іудеїв, що євреї з ненавистю ставилися до християн. Враховуючи тогочасний рівень освіченості воли-

нян, така пропаганда могла принести бажані для влади результати, а саме посилити антиєврейські настрої у суспільстві.

Намагаючись дискредитувати заможних євреїв, які на початку ХХ ст. почали відігравати важливу роль в економічному житті регіону, чорносотенці звинувачували їх у розповсюдженні фальшивих асигнацій. З цього приводу на сторінках «Почаївського листка» зазначалося, що заможний житель Києва, Бродський, повернувшись з-за кордону, «привіз з собою багато фальшивих асигнацій». Спільно зі своїми поплічниками, також євреями, почав їх продавати у Київському генерал-губернаторстві. Київський цивільний губернатор Гессе, за твердженням автора публікації, вважав «некоректним» заважати йому в цьому. Розслідування фактів розповсюдження фальшивих асигнацій розпочав новоросійський губернатор Строганов. Він відрядив до Києва чиновника, який вів розслідування справи. Коли ж чиновник виявив «злочинців» він несподівано помер у Києві [11, с. 14-15].

Отже, заможного єврея звинуватили у розповсюдженні фальшивих грошей. Показово, що таке звинувачення висували не правоохоронні органи, а чорносотенці. Намагання дискредитувати київського цивільного губернатора, який не «втручався» у цю справу, свідчить, що цей високопоставлений чиновник, цілком ймовірно, чимось не задовольняв чорносотенців.

У публікації «Жидівська підлість – підробка коней» автор розповідав, що навіть загальновідомому вмінню циган обманювати покупців під час продажу ними коней, їм далеко до того, «що влаштував тамбовський єврей Файнберг». У Тамбові на 2-х ярмарках продавали 2-4 тис. коней, покупцями було «виявлено фальсифікації». Під час огляду стаєнь Файнберга, який реалізовував на ярмарку коней, вирощених на конезаводах, у «9 коней на місці зубів виявлено свіжі рани», у деяких було зламано молочні зуби. Це євреї-торговці робили свідомо, намагаючись штучно змінити вік скакунів, щоб завищити їхню ціну і таким чином одержати більші прибутки [15, с. 6-7].

Ще однією темою, яку вдало використовували чорносотенці, було питання єврейського землеволодіння. Відповідно до законодавства Російської імперії вони не мали права володіти землею, а також її орендувати. Але, на думку членів СРН, євреї порушували це й через підставних осіб купували чи орендували навіть цілі маєтки.

Надумана чорносотенцями проблема неза-

конного єврейського землеволодіння у Російській імперії неодноразово порушувалася на сторінках їхніх пресових органів. Основною метою таких публікацій було переконати суспільство, що євреї не лише порушували законодавство держави, а й свідомо перешкоджали селянам купувати землю. Аналізуючи цю проблему, робився висновок, що «Єврейське землеволодіння у Росії за 40 останніх років зросло з 70 000 до 2 381 057 десятин», у тому числі 1 546 000 десятин їм належали на правах власності станом на 1900 р. За перше десятиліття ХХ ст. вони придбали більше землі, ніж за попередні роки, їм належало близько 5 млн. десятин землі. Але земля євреям була потрібна не для ведення сільського господарства, яким вони ніколи не займалися й до ведення якого «вони мають відразу, а як засіб гешефту, кабали й панування над гоями». І далі йшло роз'яснення, що євреї не мали права володіти нерухомим майном поза межею «смуги осілості», висловлювалась надія, що «захоплена» ними земля буде «відчужена для потреб Селянського банку» [15, с. 2].

У низці публікацій чорносотенці звинувачували євреїв у незаконному володінні землею, придбанні маєтків на підставних осіб і свідомому завищенні ціни на землю, яку мали намір придбати селяни. Зміст цих матеріалів дає підстави стверджувати, що члени СРН намагалися звинуватити євреїв у спекуляціях землею, тиску на селян і «радили» останнім добиватися їхнього примусового виселення з сіл регіону.

Член СРН А. Добруцький, порушуючи тему єврейського землеволодіння, відзначав, що він планував придбати земельний наділ у своєму рідному селі Вілія (Острозький повіт), але землевласник Рейн не продав йому тієї землі, «про яку ми його просили», а продав її чеським колоністам. У зв'язку з цим родина цього чорносотенця переїхала «на нове місце проживання». Й далі, торкнувшись єврейського питання, він звернув увагу, що коли селяни с. Велика Радога того ж повіту підготували клопотання про примусове виселення єврея з їхнього населеного пункту, той довідавшись про це, «почав просити заможних селян його підтримати й не виселяти, слабших споював, бідніших чим-небудь задобрював». У результаті його не виселили. У с. Коритному (Острозький повіт) селяни також планували подати волинському губернатору прохання про виселення з їхнього села єврея, який, за твердженням автора статті «їх обкрадав, обважував та називав селян «собаками». Як і в попередньому випадку, він од-

них селян «підкупив чи підпоїв або підмовив», іншим погрожував. У результаті питання про його виселення знялося. Наприкінці статті чорносотенець відзначав: «Побільше б народу нашому стійкості, жиди п'ють кров і не жаліють нас, а ми росіяни... вже дуже слабкі й піддатливі до жидівського підлещування» [8, с. 22-23].

Члени СРН проводили активну кампанію по підбурюванню селян писати губернатору прохання про примусове виселення євреїв. У тих випадках, коли це не вдавалося зробити, знову ж таки винуватими залишалися євреї, які, за твердженням чорносотенців, «підкуповували або споювали» місцевих селян, котрі потім не домагалися їхнього виселення. Коли ж євреї після примусового виселення поверталися на своє місце проживання, то звинувачувалися поліцейські, які не реагували на їхнє повернення та повторно не виселяли.

В окремих випадках чорносотенці звинувачували іудеїв у їхній допомозі підпільникам-революціонерам та іноземним державам. В одній із статей було відзначено, що у с. Здомисль (Ковельський повіт) проживав І. Шлехта. Він, «всівшись на селянській землі, почав думати, як би йому знайти спосіб жити добре і ще зібрати... для допомоги іноземцям і революціонерам», щоб розгромити Російську державу та знищити у ній «все святе православне». Він різними способами, орендував багато селянської землі, не маючи патенту, відкрив торговельний заклад. У цьому, стверджували чорносотенці його «покровителем» був місцевий поліцейський урядник» [10, с. 8].

В іншій статті було зазначено, що у Києві в єврейській родині з дитинства виховувалася православна дівчина з селянської родини, яку іудеї планували примусити прийняти їхню віру. І далі автор застерігав, що цього не можна

допустити [16, с. 22].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що чорносотенці цілеспрямовано використовували свій пресовий орган для дискредитації євреїв. Діяльність СРН на Волині стимулювала подальшу ескалацію напруги у суспільстві та сприяла загостренню міжетнічних взаємовідносин. Політика чорносотенців мала чітко окреслену мету – штучно створити образ «єврея-ворога» для селян, християн, який їх пригноблював і принижував.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума. Москва: Наука, 1968. 520 с.
2. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума 1912-1914 гг. Москва: Наука, 1981. 296 с.
3. Волков Л. Волынские депутаты в Думе // Почаевский листок. 1912. № 15.
4. Волынские губернские ведомости. 1907. Приложение № 79.
5. Выборы членов Государственной Думы // Почаевский листок. 1912. № 80-81.
6. Держархів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 374. Оп. 1. Спр. 2. 22 арк.
7. ДАВО. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 3. 11 арк.
8. Добруцкий А. Жидовский гнёт (Из письма союзника) // Почаевский листок. 1911. № 19.
9. Жидовская подлость – подделка лошадей // Почаевский листок. 1912. № 1.
10. Жиды и их покровители // Почаевский листок. 1912. № 2.
11. Как составляются их капиталы // Почаевский листок. 1913. № 44.
12. Кровь в медовых пряниках // Почаевский листок. 1913. № 45.
13. О выборах в Государственную Думу // Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год. № 14.
14. Положение о выборах в Государственную Думу // Почаевский листок. 1912. № 11.
15. Почаевский листок. 1911. № 19.
16. Ровинский А.Д. Не спасём ли погибающую // Почаевский листок. 1911. № 19.
17. Хитровська Ю.В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття. Київ: Видавництво Європейського університету, 2011. 472 с.
18. Экспертиза Пранайтиса // Почаевский листок. 1913. № 41.

Buravsky Oleksandr, Tsetsyk Yaroslav

Political Activity of the Black Hundreds in Volyn Province in the early 20th century

The paper analyzes the role of the Black Hundreds in aggravation of interethnic relations in Volyn province (gubernia) at the beginning of the 20th century on the basis of archival sources and the Black Hundreds press. That political structure did not operate independently but in the context of that time policy of Russian authorities. Therefore, anti-Jewish activity was fully supported by administrative authorities. The main centre of propaganda of that political group ideology was the Pochayiv Lavra, and its Archimandrite Vitaliy was the leader of the local Black Hundreds. After becoming a deputy of the Duma, he had not changed the vector of his political views.

An important role in the escalation of Volyn tension was played by the Orthodox clergy, which was one of the key leaders of the Black Hundreds movement. In their sermons, priests-members of the organization focused on discrediting Jews, Poles, German and Czech agrarian colonists.

The attempt to achieve a complete victory in the elections was caused by the effort to prevent the Polish Catholic landlords from participation in the work of the Duma. Such activities of the Black Hundreds in Volyn contributed to the intensification of inter-confessional and interethnic relations and was conducted with the support of the bodies of imperial power.

Keywords: Volyn, social and political life, Black Hundreds, the State Duma, Jews